

บทที่ 5

บทสรุป

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม กรณีศึกษาการเคลื่อนไหวเรื่องโฉนดชุมชน โดยการใช้เลนส์เชิงทฤษฎี (theoretical lens) จากทฤษฎีด้านการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) จากโลกวิชาการตะวันตก และมองปรากฏการณ์แบบองค์รวม (holistic) โดยอาศัยทัศนะการมองของผู้มีส่วนร่วม (participants' view) ดังนั้น ในด้านหนึ่ง งานวิจัยชิ้นนี้อาศัยทฤษฎีการเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นกรอบโครงในการทำความเข้าใจผ่านการตั้งคำถามต่อผู้ให้สัมภาษณ์ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ก็นำเสนอประเด็นการเคลื่อนไหวผ่านคำให้สัมภาษณ์เพื่อให้เข้าใจและเห็นภาพของการเคลื่อนไหวทางสังคมประเด็นโฉนดชุมชนที่ผ่านมุมมองของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวในพื้นที่ โดยพิจารณาตั้งแต่ปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการเมือง ทรัพยากร ยุทธวิธี และผลลัพธ์ของการเคลื่อนไหว การศึกษานี้อาศัยการทำความเข้าใจกรณีศึกษาในพื้นที่ภาคเหนือและภาคอีสาน โดยเลือกทำการศึกษาและสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวในชุมชนในจังหวัดลำพูนและเชียงใหม่ในภาคเหนือ และจังหวัดชัยภูมิและขอนแก่นในภาคอีสาน เมื่องานวิจัยใช้การศึกษาแบบกรณีศึกษา ผู้วิจัยตระหนักถึงข้อจำกัดของการสร้างข้อสรุปทั่วไป (generalization) จากข้อค้นพบของการวิจัยที่เป็นการสะท้อนประสบการณ์ของผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ชุมชนที่ศึกษา เพราะในความเป็นจริงแล้ว ชุมชนต่าง ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาเกี่ยวกับที่ดินและยื่นขอโฉนดชุมชนมีประสบการณ์ของปัญหาเกี่ยวกับที่ดินที่แตกต่างกัน ดังนั้นจึงอาจมีประสบการณ์ต่อการจัดการกับปัญหา การดำเนินการเคลื่อนไหว รวมถึงการประเมินผลลัพธ์ของการเคลื่อนไหวที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเชื่อว่าผลการศึกษาของประสบการณ์ของปัญหาเกี่ยวกับที่ดินและการเคลื่อนไหวเรื่องโฉนดชุมชนในชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาจะช่วยเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในภาพรวมได้ดีมากยิ่งขึ้น

ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมกรณีโฉนดชุมชนเป็นการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่องมาจากขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นเป็นเครือข่ายอย่างหลวม ๆ ที่มีการเคลื่อนไหวมาตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ต่อมาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมได้มีการดำเนินการเคลื่อนไหวในรูปของเครือข่ายเฉพาะเจาะจงในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับที่ดินในช่วงปลายทศวรรษ 2540 พร้อมด้วยข้อเสนอเรื่องการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชน โฉนดชุมชนเป็นแนวคิดการจัดการที่ดินแนวใหม่ที่เสนอโดยองค์กรภาคประชาชนในฐานะแนวทางการแก้ไขปัญหาดังกล่าวเกี่ยวกับที่ดินที่แตกต่างจากการปฏิรูปที่ดินแนวทางการอื่น ๆ ในอดีตที่ให้ความสำคัญกับระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจก ขณะที่แนวคิดโฉนดชุมชนเป็นการปฏิรูปที่ดินที่เน้นการใช้ประโยชน์ที่ดินในรูปของกลุ่มไม่ใช่ปัจเจก โดยสมาชิกของชุมชนได้รับ

สิทธิใช้ประโยชน์จากที่ดินเป็นเพียงผู้ถือครองที่ดินแทนรัฐเท่านั้น แต่ไม่ใช่เป็นเจ้าของที่ดินเหมือนระบบกรรมสิทธิ์แบบปัจเจก รัฐบาลของนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ ได้รับเอาข้อเสนอโฉนดชุมชนจาก คปท. มาเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายของรัฐบาล นำไปสู่การออกมาตรการทางกฎหมายเพื่อรองรับการดำเนินการ (ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการจัดให้มีโฉนดชุมชน พ.ศ. 2553) และการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อรับผิดชอบการลงมือปฏิบัตินโยบาย (ประกาศคณะกรรมการประสานงานเพื่อจัดให้มีโฉนดชุมชนว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีการดำเนินงานโฉนดชุมชน พ.ศ. 2553)

การศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมกรณีโฉนดชุมชนที่เน้นการศึกษาในพื้นที่เฉพาะภาคเหนือและภาคอีสาน มีประเด็นสำคัญคือ

ประการแรก โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม-วัฒนธรรม และการเมืองเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำในการจัดการที่ดินและการกระจายทรัพยากรธรรมชาติในประเทศ หากพิจารณาในกรณีของปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน ปัจจัยเชิงโครงสร้างประกอบด้วย การรวมศูนย์การจัดการทรัพยากรที่ดินโดยรัฐ และการใช้การจัดการที่ดินผ่านระบบกรรมสิทธิ์เอกชน เมื่อรวมกับนโยบายด้านเกษตรกรรมของรัฐที่ให้ความสำคัญกับกลุ่มเกษตรกรอุตสาหกรรมมากกว่าเกษตรกรรายย่อย เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดปัญหาที่ดินหลุดมือจากเกษตรกรรายย่อยและการกระจุกตัวของที่ดินทำกินในมือของนายทุนจำนวนน้อย ปฏิเสธไม่ได้ว่าประเด็นความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและการถือครองที่ดินเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ก่อให้เกิดความไม่พอใจ (discontent) ความคับข้องใจ (grievance) และความรู้สึกว่าตนถูกพรากสิทธิ์ (relative deprivation) ในกลุ่มของชาวบ้านที่มีปัญหาการไร้ที่ดินทำกินหรือมีที่ดินทำกินไม่เพียงพอ ในขณะที่ที่ดินในบริเวณใกล้เคียงจำนวนมากที่เป็นของนายทุนถูกทิ้งร้างไม่ใช้ประโยชน์ และกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการที่รัฐประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติทับที่ของชาวบ้านที่อยู่อาศัยและทำกินมาก่อนหน้านั้น

ประการที่สอง แม้ว่าชาวบ้านจะมีความไม่พอใจและความคับข้องใจ แต่จะเห็นว่าความไม่พอใจและความคับข้องใจไม่สามารถนำไปสู่การก่อตัวของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมได้โดยอัตโนมัติ ปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการก่อตัวของการเคลื่อนไหวคือปัจจัยโอกาสทางการเมือง การก่อตัวของการเคลื่อนไหวในระดับพื้นที่เริ่มก่อตัวในภูมิภาคต่าง ๆ ในช่วงทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ระบบการเมืองไทยเข้าสู่การเปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตย (transition to democracy) ผ่านการเปิดเสรีทางการเมืองภายใต้ระบอบประชาธิปไตยครึ่งใบ การเปิดของระบบการเมืองอย่างค่อยเป็นค่อยไปภายใต้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2521 เปิดโอกาสให้การเคลื่อนไหวทางการเมืองสามารถกลับมาดำเนินการได้อีกครั้งหนึ่งในรูปแบบของการเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้านนโยบายการพัฒนาและการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติโดยรัฐที่สร้างผลกระทบต่อชุมชน โดยมีจุดเปลี่ยน (turning point) ที่สำคัญคือการต่อต้านโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) ซึ่งเป็นโครงการที่พยายามดึงชาวบ้านออกจากพื้นที่ป่า ความสำเร็จของเครือข่ายภาค

ประชาชนที่ต่อต้าน คจก. นำไปสู่การพัฒนาเครือข่ายภาคประชาชนระดับภูมิภาค อาทิ เครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) แนวร่วมเกษตรกรภาคเหนือ (นกน.) และสหพันธ์เกษตรกรภาคเหนือ (สกน.) ในภาคเหนือ และสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน (สกย.อ.) ในภาคอีสาน เป็นต้น ก่อนที่จะรวมเข้าด้วยกันเป็นเครือข่ายของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมระดับประเทศในชื่อ สมัชชาคนจน ในช่วงปลายทศวรรษ 2530

ประการที่สาม ชุมชนของพื้นที่ที่เลือกศึกษาสองพื้นที่ คือ ภาคเหนือและภาคอีสาน มีพื้นฐานของปัญหาที่แตกต่างกัน ชุมชนที่ศึกษาในภาคเหนือ คือ ชุมชนบ้านไร่แดงและชุมชนบ้านโป่ง มีปัญหาที่มีลักษณะเดียวกัน ได้แก่ การเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านมีปัญหาการขาดแคลนที่ดิน ส่วนชุมชนที่ศึกษาในภาคอีสานเป็นพื้นที่ที่เผชิญกับปัญหาการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติทับที่ของชาวบ้านซึ่งถูกขับไล่ออกจากพื้นที่โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ ลักษณะที่แตกต่างของปัญหาของสองพื้นที่ส่งผลให้คู่ขัดแย้งของทั้งสองพื้นที่แตกต่างกัน ในภาคเหนือ การบุกเข้าไปในพื้นที่ที่รกร้างของเอกชนส่งผลให้เกิดเป็นความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านที่บุกรุกกับเจ้าของที่ดิน ขณะที่เจ้าหน้าที่ของรัฐไม่ใช่คู่ขัดแย้งหลักของชาวบ้าน ส่วนความขัดแย้งในภาคอีสานเป็นความขัดแย้งที่เจ้าหน้าที่ของรัฐในฐานะของผู้บังคับใช้กฎหมายป่าไม้เป็นคู่ขัดแย้งโดยตรงกับชาวบ้านที่ถูกกล่าวหาว่าบุกรุกที่ดินป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติ กรณีที่เจ้าหน้าที่เป็นคู่ขัดแย้งโดยตรงกับชาวบ้านจะมีกระบวนการแก้ไขปัญหากับที่ดินที่สลับซับซ้อนมากขึ้น

ประการที่สี่ การเคลื่อนไหวของเครือข่ายระดับประเทศได้เริ่มต้นขึ้นในปี พ.ศ. 2549 เมื่อมีการก่อตั้งเครือข่ายปฏิรูปที่ดินแห่งประเทศไทย (คปท.) และได้จัดการชุมนุมใหญ่ขึ้นในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2550 ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนหน้าการเลือกตั้งที่จะเกิดขึ้นในช่วงปลายเดือนธันวาคม ช่วงเวลานี้เองเป็นช่วงเวลาที่หน้าต่างโอกาสทางการเมืองเริ่มเปิดสำหรับการเคลื่อนไหวเรียกร้องเรื่องที่ดิน เพราะเป็นช่วงเวลาที่มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 และจะมีการเลือกตั้งครั้งแรกภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับนี้ เครือข่ายจึงใช้โอกาสนี้ในการเสนอปัญหาให้แก่พรรคการเมืองที่กำลังแข่งขันและรณรงค์หาเสียงเลือกตั้งอย่างเข้มข้นในขณะนั้น และเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปี พ.ศ. 2551 รัฐบาลภายใต้การนำของพรรคประชาธิปัตย์ซึ่งเคยแสดงจุดยืนยอมรับข้อเสนอการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชน ได้บรรจุเรื่องโฉนดชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายของรัฐบาล จนนำไปสู่การออกระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการจัดให้มีโฉนดชุมชน พ.ศ. 2553 ปฏิเสธไม่ได้ว่าปัจจัยทางการเมืองมีอิทธิพลอย่างมากต่อจุดยืนเชิงนโยบายของรัฐบาลของนายอภิสิทธิ์ เวชชาชีวะ เพราะรัฐบาลอภิสิทธิ์ต้องการแสวงหาการสนับสนุนทางการเมืองท่ามกลางสถานการณ์ที่รัฐบาลถูกวิจารณ์ว่าเป็นรัฐบาลที่ตั้งขึ้นในค่ายทหาร เป็นรัฐบาลผสมเสียงปรี่มน้ำ และต้องเผชิญหน้ากับแรงกดดันจากกลุ่ม นปช.

ประการที่ห้า กลยุทธ์ที่ขบวนการเคลื่อนไหวปัญหาเกี่ยวกับที่ดินในไต้หวันใช้ระดับประเทศและระดับภูมิภาคอยู่ในรูปของการใช้ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายทางการเมือง (disruptive tactics) ผสมผสานกับยุทธวิธีตามช่องทางปกติ (conventional tactics) กล่าวคือ การเคลื่อนไหวโดยเครือข่ายองค์กรการเคลื่อนไหวระดับประเทศมักอยู่ในรูปของการชุมนุมในพื้นที่สาธารณะ ในด้านหนึ่งก็เพื่อการเรียกร้องกดดันรัฐบาล ขณะที่อีกด้านหนึ่งก็เพื่อสร้างพื้นที่ในสื่อมวลชนและเป็นการสื่อสารปัญหาและความทุกข์ร้อนของกลุ่มไปสู่สาธารณะเพื่อสร้างความเข้าใจและการสนับสนุนจากสังคม การใช้กลยุทธ์ลักษณะนี้เป็นวิธีการที่ถูกใช้อย่างประสบความสำเร็จโดยสมาชิกคนจนที่สามารถกดดันให้รัฐบาลของพลเอกชวลิต Yingyueht ต้องยอมรับข้อเรียกร้องการแก้ปัญหา แต่ขณะเดียวกัน เครือข่ายก็ส่งผ่านข้อเรียกร้องไปยังรัฐบาลตามรูปแบบของการยื่นข้อร้องเรียนปัญหาต่อรัฐบาลและหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องกับปัญหา และแกนนำของเครือข่ายได้เข้าร่วมในกระบวนการแก้ไขปัญหาในรูปของการร่วมเป็นสมาชิกของคณะกรรมการและคณะอนุกรรมการชุดต่าง ๆ ที่รัฐบาลแต่งตั้งเพื่อแก้ไขปัญหา

ในระดับพื้นที่ ชาวบ้านในชุมชนภาคเหนืออาศัยยุทธวิธีขัดขวางทำลายแบบปกติโดยการบุกเข้าพื้นที่ทิ้งร้างไม่ใช้ประโยชน์ ในด้านหนึ่ง การใช้ยุทธวิธีนี้มีความเสี่ยงอยู่มากเพราะเป็นการดำเนินการที่ผิดกฎหมายและมีความเสี่ยงที่จะถูกจับกุมดำเนินคดี ประสบการณ์ของขบวนการเคลื่อนไหวของ MST ก็แสดงให้เห็นว่าการดำเนินการเช่นนี้มีความเสี่ยงต่อการเกิดความรุนแรงโดยรัฐและจากนายทุนเจ้าของที่ดิน แต่อีกด้านหนึ่ง กลุ่มชาวบ้านก็เห็นโอกาสของความสำเร็จจากประสบการณ์ของชุมชนอื่น ๆ ที่ดำเนินการก่อนหน้า ส่วนชุมชนในภาคอีสาน การเคลื่อนไหวเริ่มต้นจากยุทธวิธีแบบปกติผ่านการเรียกร้องการแก้ไขปัญหาโดยการยื่นข้อเรียกร้องผ่านหน่วยงานของรัฐในเขตพื้นที่ แต่เมื่อกระบวนการแก้ไขปัญหามีความล่าช้า การเคลื่อนไหวในพื้นที่ก็ขยายไปสู่ยุทธวิธีขัดขวางทำลายทางการเมืองแบบปกติในรูปแบบของการชุมนุมบริเวณหน้าหน่วยงานราชการในพื้นที่เพื่อกดดันและทวงถามความคืบหน้าการแก้ไขปัญหา

ประการที่หก การต่อสู้ที่ยาวนานให้ประสบการณ์และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างแกนนำของเครือข่าย ประสบการณ์ของความพยายามแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับที่ดินที่ผ่านมาทำให้แกนนำและสมาชิกของเครือข่ายมองเห็นว่าการแก้ปัญหาโดยวิธีการปฏิรูปที่ดินแบบเดิมที่เน้นกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกไม่สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนที่ดินของชาวบ้านได้อย่างยั่งยืนจึงได้ประยุกต์แนวคิดเรื่องที่ดินหน้าหมู่บ้านเสนอเป็นแนวทางการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชน การเสนอวิธีการแก้ปัญหาโดยการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชนเป็นยุทธวิธีการเคลื่อนไหวที่ออกจากรูปแบบการขัดขวางทำลายทางการเมืองปกติ และเข้าสู่ยุทธวิธีแบบปกติที่แกนนำเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการแก้ไขปัญหา โดยที่รัฐบาลยอมรับแนวทางแก้ปัญหาและนำไปเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายของรัฐบาล ขณะเดียวกัน เครือข่ายที่เคลื่อนไหวด้านที่ดินก็พยายามใช้วิธีการสร้างกรอบความคิดร่วมเพื่อระดมการสนับสนุนทางการเมืองทั้งในระดับพื้นที่และระดับประเทศ มีการระดมการสนับสนุนระดับประเทศผ่าน

สื่อมวลชนกระแสหลักอย่าง Thai PBS และสื่อทางเลือกอย่างสำนักข่าวประชาไท ขณะเดียวกัน การเสนอแนวคิดเรื่องโฉนดชุมชนยังสะท้อนการประนีประนอมกับแนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์เอกชนซึ่งเป็นแนวคิดที่คนชั้นกลางให้การยอมรับ

ประการที่เจ็ด ขั้นตอนการเคลื่อนไหวเริ่มต้นจากการระดมความร่วมมือและสนับสนุนจากสมาชิกภายในชุมชนและเครือข่าย จากนั้นจึงแสวงหาการสนับสนุนจากภายนอก โดยเฉพาะผ่านสื่อสารมวลชน เพื่อผลักดันให้ประเด็นปัญหากลายเป็นประเด็นสาธารณะ จากนั้นจึงผลักดันข้อเสนอเชิงนโยบายต่อรัฐบาลเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในวงกว้าง จากการศึกษาพบว่าแม้ว่าขบวนการเคลื่อนไหวจะประสบความสำเร็จในการผลักดันข้อเสนอเชิงนโยบายต่อรัฐบาล แต่การระดมการสนับสนุนจากภายนอกยังไม่ค่อยประสบความสำเร็จในสังคม อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ที่เป็นกรณีศึกษาพบว่า เครือข่ายองค์กรในพื้นที่ประสบความสำเร็จในการระดมความร่วมมือและการสนับสนุนของสมาชิกภายในพื้นที่ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่าสมาชิกเห็นความสำคัญของการร่วมและมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในเครือข่าย เนื่องจากตระหนักว่าความสำเร็จของการต่อสู้แบบปัจเจกเป็นไปได้ยาก ขณะที่ประสบการณ์การต่อสู้ผ่านเครือข่ายที่รวมตัวกันระดับประเทศให้ตัวอย่างของความสำเร็จในการเจรจาท่องร้องกับรัฐบาล นอกจากนี้ สมาชิกยังยอมรับในชุดความเชื่อร่วมกันว่าที่ดินเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อชีวิตของพวกเขา และข้อเสนอการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชนจะช่วยแก้ปัญหาการขาดแคลนที่ดินของชาวบ้านได้อย่างยั่งยืน

ประการที่แปด ในทัศนะของผู้ร่วมเคลื่อนไหวในชุมชนกรณีศึกษาในภาคเหนือและภาคอีสาน พวกเขาตระหนักถึงความสำคัญของปัจจัยเชิงองค์กร รูปแบบขององค์กรเคลื่อนไหวในพื้นที่ที่มีลักษณะการจัดองค์กรที่ไม่สลับซับซ้อน สมาชิกมีเป้าหมายร่วมกัน มีความสัมพันธ์แบบหลวม ๆ และเท่าเทียมกัน การมีเป้าหมายร่วมกันและคาดหวังผลจากความสำเร็จของการเคลื่อนไหว เมื่อรวมกับการสร้างกติการ่วมขององค์กรระดับพื้นที่ที่เน้นให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชน ช่วยระดมพลังสมาชิกภายในเครือข่ายระดับพื้นที่และแก้ปัญหาการโดยสารฟรี (free-rider) และในระยะยาว ช่วยสร้างความไว้วางใจระหว่างสมาชิกในชุมชน

ประการที่เก้า นอกเหนือจากความเข้มแข็งขององค์กรภายในแล้ว การระดมการสนับสนุนและความช่วยเหลือจากเครือข่ายภายนอกเป็นปัจจัยสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งและการเพิ่มขีดความสามารถขององค์กรการเคลื่อนไหวระดับพื้นที่ โดยเฉพาะการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชนและเครือข่ายนักวิชาการและนักกฎหมาย เป็นที่น่าสนใจว่าองค์กรระดับพื้นที่ในภาคเหนือได้เรียนรู้และประยุกต์ประสบการณ์ที่ได้รับจากการสนับสนุนของผู้ปฏิบัติการขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการมาใช้ในการจัดการและการตัดสินใจขององค์กรของตน ซึ่งทำให้มีการดำเนินการขององค์กรระดับพื้นที่ที่มีความเป็นอิสระจากเครือข่ายภายนอก (คล้ายกับประสบการณ์ของ MST) ขณะที่องค์กรเคลื่อนไหวระดับประเทศและภูมิภาคก็จำเป็นต้องอาศัยการสนับสนุนจากเครือข่ายภายนอก

โดยเฉพาะเครือข่ายการสื่อสารมวลชน ในด้านหนึ่ง เครือข่ายปฏิรูปที่ดินแห่งประเทศไทย (คปท.) และ ขบวนการประชาชนเพื่อสังคมที่เป็นธรรมประสบ (P-move) ความสำเร็จในการสร้างพื้นที่ข่าวให้กับ การเคลื่อนไหวเรื่องโฉนดชุมชนผ่านเครือข่ายสื่อมวลชนที่ให้การสนับสนุนเครือข่ายฯ โดยเฉพาะ สถานีโทรทัศน์ Thai PBS อย่างไรก็ตาม ข่าวการเคลื่อนไหวของ คปท. ไม่ค่อยได้รับความสนใจมาก นักจากสื่อมวลชนกระแสหลัก และในเวลาต่อมา ถูกกลบด้วยข่าวการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เข้ามา ครองพื้นที่ส่วนใหญ่ของสื่อ ดังนั้น องค์การการเคลื่อนไหวระดับภูมิภาคจำเป็นต้องสร้างสื่อมวลชน ทางเลือก อาทิ สำนักข่าวประชาธรรมในภาคเหนือ และสำนักข่าวปฏิรูปที่ดินภาคอีสานในภาคอีสาน เพื่อนำเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปัญหาและการเคลื่อนไหวของเครือข่าย

ประการที่สิบ แม้ว่ารัฐบาลอภิสิทธิ์จะยอมรับข้อเสนอของ คปท. โดยนำไปเป็นส่วนหนึ่งของ นโยบายของรัฐบาล และได้ดำเนินการต่อโดยรัฐบาลยิ่งลักษณ์ แต่ขั้นตอนของการนำนโยบายไปสู่การ ปฏิบัติมีความคืบหน้าไม่มากนัก การขยายจำนวนของชุมชนที่ได้รับการอนุมัติและดำเนินการภายใต้ โฉนดชุมชนมีความล่าช้ามาก ในด้านหนึ่ง ปัญหาหลักของความล่าช้าเป็นผลมาจากสถานะลำดับชั้น ทางกฎหมายของ ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยการจัดให้มีโฉนดชุมชน พ.ศ. 2553 ซึ่งต่ำกว่า กฎหมายอื่น ๆ ที่เป็นอุปสรรคต่อการจัดการที่ดินแนวทางโฉนดชุมชน อาทิ พระราชบัญญัติป่าสงวน แห่งชาติ และพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ และสถานะของหน่วยงานปฏิบัติซึ่งเป็นเพียงหน่วยงาน ในสำนักปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี ในอีกด้านหนึ่ง อุปสรรคของการแก้ไขปัญหาก็คือที่ดินเป็นผล จากปัญหาการบริหารงานแบบกรมมาธิปไตย หน่วยงานของรัฐในพื้นที่ทำงานตามอำนาจตามกฎหมาย โดยขึ้นตรงต่อหน่วยงานส่วนกลางระดับกรมเป็นหลัก กรณีที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านในพื้นที่เขตสวนป่า คอนสารแสดงให้เห็นการดำเนินการของหน่วยงานในพื้นที่ที่เพิกเฉยต่อมติคณะรัฐมนตรี คำวินิจฉัย และข้อเสนอของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ และข้อเสนอที่เป็นมติของคณะกรรมการและ คณะอนุกรรมการที่ได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลเพื่อแก้ไขปัญหาของ คปท. และ P-move

ประการที่สิบเอ็ด โอกาสทางการเมืองของการเคลื่อนไหวด้านที่ดินหดแคบลงอีกครั้งหนึ่ง ภายหลังจากรัฐประหาร ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการสกัดกั้นการเคลื่อนไหวทางการเมืองซึ่งส่งผลกระทบ อย่างมากต่อการดำเนินกิจกรรมของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมไปด้วย นอกจากนี้ ชาวบ้านใน พื้นที่ขัดแย้งที่อยู่ในเขตป่าสงวนและอุทยานแห่งชาติยังได้รับผลกระทบอย่างมากจากนโยบายทวงคืน ผืนป่าของรัฐบาล คสช. หน่วยงานป่าไม้และอุทยานในพื้นที่ ร่วมกับหน่วยงานด้านความมั่นคงหลักที่ รับผิดชอบ คือ กอ.รมน. อ้างประกาศ คสช. ที่ 64/2557 และ 66/2557 เข้าปฏิบัติการในพื้นที่ทั้งใน รูปแบบของการบุกทำลายพืชผล รวมถึงการไล่รื้อสิ่งปลูกสร้างและที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน ขณะเดียวกัน การออกนโยบายการจัดการที่ดินตามแนวทางคณะกรรมการที่ดินแห่งชาติ (คทช.) โดย อ้างการใช้แนวคิดที่ดินแปลงรวมเช่นเดียวกับแนวทางโฉนดชุมชน นำไปสู่ความไม่เป็นอันหนึ่งอัน

เดียวกันของชุมชนต่าง ๆ ซึ่งเป็นสมาชิกในเครือข่ายระดับภูมิภาคและระดับประเทศ เนื่องจากบางชุมชนมีแนวโน้มที่จะเลือกการจัดการที่ดินแนวทาง คทช. แทนรูปแบบโฉนดชุมชน

ประการที่สิบสอง เจื่อนไขทางการเมืองอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยเฉพาะเครือข่ายและองค์การเคลื่อนไหวระดับประเทศและภูมิภาค คือ ปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองเสื้อสี ซึ่งก่อตัวขึ้นตั้งแต่ช่วงปลายปี พ.ศ. 2548 และยังคงดำรงอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ความแตกต่างของจุดยืนทางการเมืองระหว่างกลุ่มที่เห็นด้วยกับแนวทาง พธม. และ กปปส. กับกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับแนวทางดังกล่าว นำไปสู่การยุติบทบาทการเคลื่อนไหวและการชะลอการเคลื่อนไหวของบางเครือข่าย นอกจากนี้ ยังพบความแตกต่างของจุดยืนการเคลื่อนไหวระหว่างกลุ่มที่มีทัศนะว่าควรแยกการเคลื่อนไหวประเด็นปัญหาเกี่ยวกับที่ดินและความเดือดร้อนของชาวบ้านออกจากประเด็นทางการเมือง กับกลุ่มที่มีทัศนะไม่ยอมรับอำนาจของรัฐบาลที่ไม่ได้มาจากการเลือกตั้งในการสถาปนากฎหมายที่จะมาแก้ปัญหาของประชาชน

ประการที่สิบสาม ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวในพื้นที่มีทัศนะว่า การเคลื่อนไหวทางสังคมกรณีโฉนดชุมชนมีความสำเร็จอย่างเป็นรูปธรรมที่สำคัญ ได้แก่ การทำให้ประเด็นการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชนกลายเป็นประเด็นทางการเมืองที่ฝ่ายการเมืองยอมรับความสำคัญและกลายเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายของรัฐบาลที่มีการแถลงในรัฐสภา แม้ว่าในทางปฏิบัติแล้ว จะมีปัญหาเรื่องความล่าช้าและการขาดความคืบหน้าในขั้นตอนของการนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติตั้งที่อธิบายแล้วข้างต้น นอกเหนือจากความสำเร็จที่เป็นรูปธรรมในรูปของนโยบายของรัฐบาลแล้ว การเคลื่อนไหวยังก่อให้เกิดผลลัพธ์สำคัญในรูปของกระบวนการเรียนรู้ นั่นคือ ประสบการณ์การเคลื่อนไหวช่วยสร้างให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งช่วยให้สมาชิกมองเห็นปัญหาร่วมกัน และเกิดความตระหนักถึงความสำคัญในการลุกขึ้นจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ของตนเองแทนที่จะรอพึ่งพาการแก้ปัญหาโดยรัฐแต่เพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม ในแต่ละพื้นที่มีระดับของความสำเร็จที่เป็นรูปธรรมที่แตกต่างกัน ในพื้นที่ภาคเหนือ ชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาเป็นพื้นที่นำร่องของนโยบายโฉนดชุมชนและมีการจัดการในพื้นที่ที่เข้มแข็งต่อเนื่อง สมาชิกของชุมชนสามารถสัมผัสถึงประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมของที่ดินในรูปของรายได้จากการทำการเกษตรในพื้นที่ สิ่งนี้ช่วยเสริมพลังให้กับการเคลื่อนไหวของเครือข่ายในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี ขณะที่ชุมชนที่ศึกษาในภาคอีสานยังต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนและความขาดความมั่นคงในที่ดิน เนื่องจากการดำเนินการเรื่องการจัดการโฉนดชุมชนโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีความล่าช้าและขาดความต่อเนื่อง ขณะเดียวกัน ชุมชนต้องเผชิญกับผลกระทบของการใช้มาตรการทางกฎหมายโดยหน่วยงานของรัฐในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังคงมีความเชื่อมั่นต่อการเคลื่อนไหวทางสังคม เพราะยังคงตระหนักในความสำคัญของที่ดินในฐานะปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้พวกเขามีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

ประการที่สิบสี่ ในด้านหนึ่ง การต่อสู้ที่ยาวนานของการเคลื่อนไหวของปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน สร้างความเหนื่อยล้าให้แก่ชาวบ้าน รวมถึงสร้างภาระทางเศรษฐกิจในรูปของค่าใช้จ่ายในการเดินทาง และค่าใช้จ่ายสำหรับอาหาร เมื่อต้องเดินทางเข้าร่วมการเคลื่อนไหว โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานคร ปัญหานี้เองอาจกลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สมาชิกส่วนหนึ่งยอมแพ้และเดินออกจากขบวนการเคลื่อนไหว อย่างไรก็ตาม อีกด้านหนึ่งของการต่อสู้ที่ยาวนานนำไปสู่ประสบการณ์และการเรียนรู้ที่องค์กรการเคลื่อนไหวสามารถนำไปใช้ในการปรับตัวขององค์กรการเคลื่อนไหวเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งขององค์กรและปรับยุทธวิธีของการเคลื่อนไหวเพื่อเพิ่มศักยภาพในการเรียกร้องกดดันต่อรัฐ ขณะเดียวกัน เวลาการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่องยาวนานยังช่วยสร้างความเข้าใจและการยอมรับที่หน่วยงานของรัฐในพื้นที่ต่อการเคลื่อนไหวขององค์กรและชาวบ้านในพื้นที่

ประการสุดท้าย ขณะที่เครือข่ายของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมทุกระดับมีการสรุปบทเรียนและประสบการณ์เพื่อนำไปสู่การปรับกลยุทธ์สำหรับการเคลื่อนไหวที่จะนำไปสู่การแก้ไข ปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน รัฐบาลไทยก็มีการเรียนรู้ การกำหนดยุทธศาสตร์ที่ชัดเจน และการใช้กลยุทธ์ เพื่อตอบโต้ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม และอาศัยโอกาสทางการเมืองเพื่อขับเคลื่อนกลยุทธ์และ มาตรการทางกฎหมายเพื่อสกัดกั้นการดำเนินการตามข้อเรียกร้องของภาคประชาชน การดำเนินการ ของสหหน่วยงานราชการ โดยเฉพาะระดับกรม สะท้อนให้เห็นพันธกิจหลักในการรักษาผลประโยชน์ อำนาจหน้าที่ และชุดความเชื่อด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของหน่วยงานตนเป็นสำคัญ ใน กรณีของการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชน คงไม่เป็นการกล่าวเกินจริงว่ารัฐบาลประสบความสำเร็จอย่างมากในการตอบโต้ขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องปัญหาเกี่ยวกับที่ดิน

หากพิจารณาในเชิงทฤษฎีแล้ว การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าปัจจัยเชิงโครงสร้างอันเป็นผลมาจากนโยบายและยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรของรัฐนำไปสู่การเกิดขึ้นของปัจจัยเชิงจิตวิทยา สังคม (social psychological factor) ประกอบไปด้วย ความคับข้องใจ ความรู้สึกถูกพรากสิทธิ์ และความไม่พอใจ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้เป็นเงื่อนไขสำคัญของการเกิดขึ้นของความเคลื่อนไหว แต่อย่างทีนัก ทฤษฎีสายการระดมทรัพยากรและนักทฤษฎีกลุ่มกระบวนการทางการเมืองได้อธิบายไว้ ปัจจัยเชิง จิตวิทยาสังคมเป็นปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็น แต่อาจไม่เพียงพอ (necessary but insufficient) ที่จะ นำไปสู่การรวมตัวเคลื่อนไหวทางสังคม ปัจจัยที่มีผลสำคัญต่อการเกิดขึ้นและขยายตัวของขบวนการ เคลื่อนไหวทางสังคม ได้แก่ ปัจจัยทางการเมือง โดยเฉพาะประเทศไทยที่ระบบการเมืองอยู่ภายใต้ ระบอบการปกครองที่ไม่เป็นประชาธิปไตยอย่างยาวนานสลับกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย ช่วงระยะเวลาสั้น ๆ กระบวนการเปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตยจึงช่วยเปิดโอกาสทางการเมืองให้กับการ เคลื่อนไหวทางสังคมผ่านช่วงประชาธิปไตยครึ่งใบ และโอกาสทางการเมืองได้ขยายตัวมากขึ้น ภายหลังเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ ระบบการเมืองภายใต้การเมืองที่มีศูนย์กลางที่การเลือกตั้ง (electoral politics) และการขยายตัวของสิทธิเสรีภาพของประชาชนและการมีส่วนร่วมของ

ประชาชนในการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ที่ได้รับการรับประกันผ่านบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และ 2550 อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ทางการเมืองส่งผลให้โอกาสทางการเมืองเพิ่มขึ้นหรือลดลง ซึ่งส่งผลต่อโอกาสของการเคลื่อนไหวขององค์กรและเครือข่ายการเคลื่อนไหวทางสังคม และแน่นอนว่า มีผลต่อโอกาสและการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของความสามารถในการเจรจาและต่อรองของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

นอกเหนือจากปัจจัยโอกาสทางการเมืองแล้ว องค์กรการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement organization: SMO) และสมาชิกที่เข้าร่วมในการเคลื่อนไหวเป็นทรัพยากรสำคัญของการเคลื่อนไหวทางสังคม เนื่องจากการตัดสินใจของผู้ที่เข้าร่วมในการเคลื่อนไหวเกิดขึ้นอย่างเป็นเหตุเป็นผล กล่าวคือ พวกเขาเชื่อว่าการเคลื่อนไหวเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะช่วยแสวงหาทางออกจากปัญหาของตนผ่านการเรียกร้อง กดดัน และต่อรองกับรัฐ เพื่อให้เข้ามาแก้ไขปัญหา ขณะเดียวกัน ก็มีการขยายการเรียกร้องจากการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับที่ดินไปสู่การรณรงค์การตรากฎหมายที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาความไม่เท่าเทียมและการกระจุกตัวของที่ดินซึ่งเป็นปัญหาระดับที่กว้างขึ้นและมีผลกระทบในวงกว้างกว่าการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับที่ดินของผู้เรียกร้อง อาทิ การเสนอร่างพระราชบัญญัติภาษีที่ดินอัตราก้าวหน้า เป็นต้น การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าผู้ที่เข้าร่วมในการเคลื่อนไหวมีความเข้าใจร่วมกันว่าความสำเร็จในการเรียกร้องเคลื่อนไหวจะเกิดขึ้นไม่ได้จากการต่อสู้แบบปัจเจก ดังนั้นการเข้าร่วมในการเคลื่อนไหวที่เป็นการกระทำรวมหมู่ (collective action) ที่ผู้เข้าร่วมการมองเห็นผลประโยชน์ร่วมและคุณค่าของผลประโยชน์ร่วมจึงเป็นหนทางสำคัญที่จะนำไปสู่ความสำเร็จในการเรียกร้องการแก้ไขปัญหา

ในการเคลื่อนไหวทางสังคม การระดมทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น โดยเฉพาะผู้ที่เข้าร่วมหรือผู้ที่ทำให้การสนับสนุนต่อการเคลื่อนไหว การแสวงหาการสนับสนุนสามารถกระทำผ่านการระดมฉันทมติ (consensus mobilization) ที่จะทำให้ผู้คนในสังคมเชื่อว่าผลประโยชน์ร่วมเป็นสิ่งที่มีคุณค่า ซึ่งจะพื้นฐานสำคัญที่จะนำไปสู่การระดมผู้คนให้เข้าร่วมในการเคลื่อนไหวผ่านการระดมการกระทำ (action mobilization) การระดมฉันทมติทำได้ผ่านการสร้างกรอบความคิดร่วมในกรณีการเคลื่อนไหวเรื่องโฉนดชุมชน เราจะเห็นความพยายามในการสร้างกรอบความคิดร่วมในกลุ่มผู้ที่เคลื่อนไหวทั้งในระดับพื้นที่ เครือข่ายระดับภูมิภาค และองค์กร/เครือข่ายระดับประเทศ สมาชิกมีการระบุปัญหาาร่วมกันว่าปัญหาที่ดินที่ตนเป็นผลมาจากการรวมศูนย์อำนาจการจัดสรรทรัพยากรโดยรัฐ นโยบายเกษตรกรรมของรัฐ รวมถึงความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจ ขณะเดียวกัน ก็มองเห็นว่าการจัดการและการปฏิรูปที่ดินรูปแบบเดิมในอดีตที่แก้ปัญหาโดยการจัดสรรที่ดินตามแนวคิดกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกไม่ใช่ทางออกของปัญหาการขาดแคลนที่ดิน เพราะไม่สามารถช่วยให้เกิดการแก้ปัญหาได้อย่างยั่งยืน ขณะที่สมาชิกเหล่านี้มีทัศนะร่วมกันว่าทางออกของปัญหาที่ยั่งยืนคือการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชน เป็นที่น่าสนใจว่า กลุ่มที่เคลื่อนไหวนี้พยายาม

นำเสนอกรอบโครงสร้างความคิดรวมนี้ออกไปสู่สังคมในวงกว้างผ่านสื่อมวลชน ทั้งการนำเสนอสาเหตุของปัญหาและการเสนอทางออกของปัญหา อย่างไรก็ตาม การระดมฉันทามติผ่านการเสนอกรอบโครงสร้างความคิดรวมนี้ออกไปสู่สังคมมีผลสำเร็จที่ค่อนข้างจำกัด เพราะแม้ว่าปัญหาเกี่ยวกับที่ดินและแนวคิดเรื่อง การจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชนจะถูกนำเสนอต่อสาธารณะและเป็นที่รับรู้ของประชาชนในวงกว้าง ขึ้น แต่ก็ยังไม่มากพอที่จะขยายฐานการสนับสนุน ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะสื่อมวลชนกระแสหลักส่วนใหญ่ให้ความสนใจกับประเด็นดังกล่าวนี้ไม่มากนัก อีกส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะการเคลื่อนไหวประเด็นปัญหาเกี่ยวกับที่ดินและความเหลื่อมล้ำไม่สามารถดึงดูดความสนใจของคนส่วนใหญ่ในสังคมเมื่อ เทียบกับการเคลื่อนไหวหรือรณรงค์ด้านการอนุรักษ์ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และป่าไม้ อื่น ๆ และการรณรงค์เรื่องการอนุรักษ์ป่าไม้ของภาครัฐ

ปัจจัยเชิงองค์กรเป็นอีกหนึ่งปัจจัยที่สำคัญ องค์กรเคลื่อนไหวจำเป็นต้องมีสมาชิกที่มากเพียงพอที่จะร่วมในการเคลื่อนไหวและดำเนินกิจกรรม ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีแรงจูงใจที่เพียงพอที่จะดึงดูดผู้คนให้เข้าร่วมเป็นสมาชิก และรักษาสมาชิกที่เข้าร่วมเอาไว้ได้ ในด้านหนึ่ง สิ่งที่จะช่วยดึงดูดให้ผู้คนเข้าร่วมเป็นสมาชิกเป็นผลจากการมองเห็นปัญหาและประโยชน์ร่วมกันของการเข้าร่วม และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การตระหนักถึงข้อจำกัดของการแก้ปัญหาแบบปัจเจก ขณะที่อีกด้านหนึ่ง การจัดรูปแบบขององค์กรระดับพื้นที่ซึ่งมีลักษณะของการรวมตัวกันแบบหลวม ๆ และมีรูปแบบไม่สลับซับซ้อน เน้นการมีส่วนร่วมของสมาชิกมีการตัดสินใจและร่วมกิจกรรมที่มีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมและเสมอภาค แต่ขณะเดียวกันก็มีแกนนำที่มีศักยภาพและมีบารมีมากเพียงพอที่จะช่วยสร้างความมั่นใจภายในกลุ่ม นอกจากนี้ องค์กรระดับพื้นที่ยังมีการสร้างกติการ่วมกันที่กำหนดให้สมาชิกยึดถืออย่างเคร่งครัด ซึ่งช่วยสร้างความร่วมมือและการพึ่งพาตนเอง และยังช่วยสร้างความไว้วางใจระหว่างกันได้ในระยะยาว

ในเชิงของยุทธวิธีของการเคลื่อนไหว เราจะเห็นการใช้ยุทธวิธีหลัก 2 รูปแบบ คือ ยุทธวิธีแบบปกติ (conventional tactic) และยุทธวิธีแบบขัดขวางทำลายการเมืองแบบปกติ (disruptive tactic) ในกรณีของภาคเหนือ ยุทธวิธีหลักในช่วงต้นของการเคลื่อนไหวเรื่องที่ดินอยู่ในรูปของยุทธวิธีแบบ disruptive คือ การบุกเข้ายึดพื้นที่รกร้างไม่ใช้ประโยชน์ ขณะที่การเคลื่อนไหวในภาคอีสานเริ่มต้นด้วยยุทธวิธีแบบปกติ แต่เมื่อไม่มีความคืบหน้าก็เปลี่ยนไปสู่รูปแบบ disruptive โดยการรวมตัวชุมนุมหน้าสถานที่ราชการหรือหน้าหน่วยงานและพื้นที่ที่เป็นปัญหาพิพาท ขณะที่การเคลื่อนไหวระดับประเทศใช้ยุทธวิธีแบบ disruptive เป็นหลัก แต่เมื่อรัฐบาลยอมรับข้อเสนอของ คปท. แล้ว การเคลื่อนไหวก็เปลี่ยนไปสู่ยุทธวิธีรูปแบบปกติ โดยสมาชิกระดับแกนนำของ คปท. และ P-move ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการเป็นกรรมการของคณะกรรมการและคณะอนุกรรมการชุดต่างๆ รัฐบาลแต่งตั้งขึ้น แต่ก็สลับกับการใช้ยุทธวิธีแบบ disruptive เพื่อคอยกระตุ้นและกดดันการทำงานของรัฐบาลเมื่อมีความล่าช้าในกระบวนการแก้ปัญหา การเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นความต่อเนื่องของการใช้

ยุทธวิธีเคลื่อนไหวของ คปท. และ P-move ที่ใช้ยุทธวิธีรูปแบบปกติผสมผสานกับยุทธวิธีแบบ disruptive

สิ่งที่เราเห็นจากการศึกษานี้ก็คือ ผู้ที่เข้าร่วมประเมินผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการเคลื่อนไหวทั้งในแง่บวกและแง่ลบ หากพิจารณาในแง่บวก การสร้างการยอมรับ โดยเฉพาะจากรัฐบาล ต่อแนวคิดเรื่องการจัดการที่ดินรูปแบบโฉนดชุมชนถือเป็นความสำคัญที่สำคัญของการเคลื่อนไหว ขณะเดียวกัน การเคลื่อนไหวยังได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับองค์กร/เครือข่ายทั้งระดับพื้นที่ ระดับภูมิภาค และระดับประเทศ องค์กรระดับพื้นที่ได้รับประโยชน์จากประสบการณ์และการเรียนรู้ภายใต้กระบวนการเคลื่อนไหว และนำไปปรับใช้ในการบริหารและสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรระดับพื้นที่ แต่หากพิจารณาในแง่ลบแล้ว ความสำเร็จของผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นยังมีอยู่อย่างจำกัด เพราะในเชิงรูปธรรมแล้ว มีชุมชนจำนวนน้อยมากที่ได้รับการอนุมัติพื้นที่ ขณะที่ชุมชนจำนวนมากยังต้องเผชิญกับการคุกคามโดยเจ้าหน้าที่และปัญหาความไม่มั่นคงในที่ดิน ปัญหาหลักที่พบก็คือ ปัญหาในขั้นตอนของการนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ ซึ่งในด้านหนึ่งเป็นผลจากการดำเนินการภายใต้ข้อจำกัดของกฎหมายและบุคลากร ขณะที่อีกด้านหนึ่ง เป็นผลมาจากปัญหาของระบบบริหารราชการของไทยแบบรวมศูนย์ไว้ที่ระดับกรม ในกรณีหลังนี้มีความน่าสนใจมาก เพราะหน่วยงานระดับกรม ทั้งกรมป่าไม้ และกรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช มีความสามารถในการรับมือและตอบโต้ต่อการเคลื่อนไหวเรื่องปัญหาเกี่ยวกับที่ดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ

สาเหตุประการหลังนำมาสู่ประเด็นที่น่าสนใจซึ่งอาจนำไปเป็นประเด็นศึกษาวิจัยต่อไปในอนาคต การตอบสนองของหน่วยงานภาครัฐต่อการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยเฉพาะเรื่องที่ดิน การศึกษาเรื่องการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ผ่านมา เมื่อพิจารณาที่ปัจจัยทางการเมือง งานส่วนใหญ่มักมุ่งให้ความสนใจไปที่การเมืองที่สัมพันธ์กับสถาบันการเมืองที่เป็นทางการ อาทิ รัฐบาล พรรคการเมือง และโครงสร้างทางการเมืองอย่างระบอบการเมือง เป็นหลัก แต่ละเลยบทบาทของระบบราชการในฐานะตัวแสดงทางการเมืองและนโยบายที่มีบทบาทสำคัญในการต่อต้านการเคลื่อนไหว โดยเน้นการปกป้องผลประโยชน์ระดับกรมเป็นหลัก เป็นที่น่าสนใจว่า หน่วยงานในพื้นที่ซึ่งมีโอกาสทำงานใกล้ชิดกับประชาชนในพื้นที่ กลับไม่มีความเข้าใจต่อปัญหาและความเห็นอกเห็นใจต่อความเดือดร้อนของชาวบ้านในพื้นที่ การทำงานของหน่วยงานระดับพื้นที่สะท้อนชุดของระบบคิดและอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายที่เชื่อมโยงในระดับกรม (เช่น ชุดความคิดเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้โดยการเอาคนออกจากป่า เป็นต้น) รวมถึงสะท้อนการรักษาผลประโยชน์ของหน่วยงานและสมาชิกของหน่วยงานเป็นหลัก ขณะที่หน่วยราชการในส่วนกลางก็ใช้เทคนิคทางกฎหมายเป็นเครื่องมือในการถ่วงกระบวนการการแก้ไขปัญหา รวมถึงฉกฉวยโอกาสทางการเมืองจากการเปลี่ยนแปลงระบอบการเมืองในการผลักดันระเบียบวาระทางกฎหมายของตน